

บทที่ ๕

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

ความมุ่งหมายของการวิจัย

๑. เพื่อเปรียบเทียบผลการเรียนรู้ ความรู้ ลัทธิประชาธิปไตยจากการสอนโดยวิธีบทเรียนลัทธิประชาธิปไตยกับการสอนตามปกติ
๒. เพื่อเปรียบเทียบผลการเรียนรู้ทัศนคติทางการเมือง จากการสอนโดยวิธีบทเรียนลัทธิประชาธิปไตยกับการสอนตามปกติ

สมมติฐานของการศึกษาวิจัย

๑. ผลการเรียนรู้ ความรู้ ลัทธิประชาธิปไตยของนักเรียนกลุ่มที่เรียนด้วยบทเรียนลัทธิประชาธิปไตย สูงกว่ากลุ่มที่เรียนจากการสอนตามปกติ
๒. ผลการเรียนรู้ทัศนคติทางการเมืองของนักเรียนกลุ่มที่เรียนด้วยบทเรียนลัทธิประชาธิปไตย เปลี่ยนแปลงไปในทางประชาธิปไตยสูงกว่ากลุ่มที่เรียนจากการสอนตามปกติ

กลุ่มตัวอย่าง

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล เป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ก. และ ค. โรงเรียนวัดคูทิสระอาด เขตมีนบุรี กรุงเทพมหานคร ปีการศึกษา ๒๕๒๐-๒๕๒๑ จำนวน ๕๐ คน แยกเป็นนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ก. ๒๕ คน ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ค. ๒๕ คน โดยเลือกชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ก. เป็นกลุ่มทดลองโดยวิธีการจับสลาก

ส่วนนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ค. จำนวน ๒๕ คน เป็นกลุ่มควบคุมซึ่งให้เรียนจากการสอนตามปกติ ส่วนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ ข. ถูกคัดออก เพราะจับสลากไม่ได้

เครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล

เครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูลประกอบด้วย

๑. บทเรียนลัทธิประชาธิปไตย ซึ่งผู้วิจัยได้สร้างขึ้นและได้จัดแบ่งสอนโดยทำเป็นโครงการสอนเป็นรายชั่วโมง
๒. แบบทดสอบวัดผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนในลัทธิประชาธิปไตย เป็นแบบทดสอบแบบปรนัยชนิดเลือกตอบ มี ๔ ตัวเลือก จำนวน ๓๐ ข้อ
๓. แบบทดสอบวัดทัศนคติทางการเมือง เป็นแบบสอบถามที่ประกอบด้วยข้อคำถามชนิดมาตราส่วนประมาณค่าชนิดเลือกตอบ มี ๕ ตัวเลือก จำนวน ๓๐ ข้อ

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งออกเป็น ๕ ตอนดังนี้

๑. จำนวนค่าสถิติพื้นฐานของข้อมูล
๒. เปรียบเทียบ คะแนนความรู้อันได้จากการทดสอบครั้งแรก (pretest) ของนักเรียนกลุ่มที่เรียนจากบทเรียนลัทธิประชาธิปไตยกับกลุ่มที่เรียนจากการสอนตามปกติ
๓. เปรียบเทียบคะแนนเฉลี่ยทัศนคติที่ได้จากการทดสอบครั้งหลัง (posttest) ของนักเรียนกลุ่มที่เรียนจากบทเรียนลัทธิประชาธิปไตยกับกลุ่มที่เรียนจากการสอนตามปกติ
๔. เปรียบเทียบผลการเรียนรู้ทางการเมืองด้านความรู้ลัทธิประชาธิปไตยของนักเรียนที่เรียนจากบทเรียนลัทธิประชาธิปไตย กับที่เรียนจากการสอนตามปกติ
๕. เปรียบเทียบผลการเรียนรู้ทัศนคติทางการเมืองของนักเรียนที่เรียนจากบทเรียนลัทธิประชาธิปไตย กับที่เรียนจากการสอนตามปกติ

สรุปผลการวิจัย

๑. การ เรียนรู้ทางการ เมืองด้านความรู้ ด้วธิประ ชาธิปไตยของนักเรียน กลุ่มที่เรียน โขยไชบท เรียน ด้วธิประ ชาธิปไตยกับกลุ่มที่เรียนจากการ สอนตามปกติ มีผลการ เรียนแตกต่างกัน กล่าวคือ นักเรียนในกลุ่มทดลองมีผลการ เรียนรู้ทางการ เมืองด้านความรู้ ด้วธิประ ชาธิปไตยสูงกว่ากลุ่มควบคุม

๒. การ เรียนรู้ทางการ เมืองด้านทัศนคติทางการ เมืองของนักเรียน กลุ่มที่เรียน โขยไชบท เรียน ด้วธิประ ชาธิปไตยกับกลุ่มที่เรียนจากการ สอนตามปกติมีผลการ เรียนรู้ไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ นักเรียนในกลุ่มทดลองมีผลการ เรียนรู้ทางการ เมือง ด้านทัศนคติทางการ เมือง เป็นแบบประ ชาธิปไตยพอ ๆ กับนักเรียนในกลุ่มควบคุม

อภิปรายผลการวิจัย

เมื่อทราบผลการวิจัยทั้ง ๒ ข้อ โดยเปรียบเทียบระหว่างกลุ่มทดลอง กับกลุ่มควบคุม การวิจัยพบว่า

(๑) กลุ่มทดลอง มีผลการ เรียนรู้ด้านความรู้ ด้วธิประ ชาธิปไตยสูงกว่า กลุ่มควบคุม อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ ตรงตามสมมุติฐาน ข้อที่ ๑ ที่ตั้งไว้ว่า "ผลการ เรียนรู้ด้านความรู้ ด้วธิประ ชาธิปไตย สูงกว่ากลุ่มที่เรียนจากการ สอนตามปกติ" ซึ่งสอดคล้องกับความคิดของ พาย^๑ ความคิดของ คอรัสัน และ พรวิวิท^๒ ความคิดของ จาโรส^๓ ความคิดของ เลน^๔ และ ความคิดของ

^๑ Pye, Politics, Personality and Nation Building: Burma's Search for Identity, pp. 43-46.

^๒ Dawson and Prewitt, Political Socialization, pp. 73-80.

^๓ Jaros. Socialization to Politics, Chap. 4.

^๔ Lane, Political Man, p. 63.

ของเฮสส์ และ ทอร์นี่^๑ ที่ว่าโรงเรียนระดับประถมศึกษาเป็นสถาบันถ่ายทอดการเรียนรู้ ความรู้ทางการเมืองได้

ในการตั้งสมมุติฐาน ผู้วิจัยได้อาศัยแนวจากเอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นของต่างประเทศ ซึ่งกล่าวว่า การเรียนรู้การเมืองด้านความรู้ (cognitive) ในลัทธิประชาธิปไตยนั้น โรงเรียนในระดับประถมศึกษาซึ่งเป็นตัวแทน (หน่วย) ตัวหนึ่ง สามารถปลูกฝังความรู้ทางการเมือง และจากการวิจัยนี้สามารถยืนยันว่าโรงเรียนระดับประถมศึกษาสามารถก่อให้เกิดการเรียนรู้ทางการเมืองในลัทธิประชาธิปไตยโดยตรงได้ และสามารถวัดผลการเรียนรู้ทางการเมืองดังกล่าวเป็นเชิงปริมาณได้ควย แต่การวิจัยทั้งในและต่างประเทศในอดีตที่ผ่านมาเน้นกันแต่เพียงว่าโรงเรียนระดับประถมศึกษาเป็นสถาบันหนึ่งในการถ่ายทอดการเรียนรู้ทางการเมือง ซึ่งการวิจัยดังกล่าวมีได้แบ่งแยกว่าเกิดจากการเรียนรู้โดยตรง (direct learning, formal education) หรือการเรียนรู้โดยอ้อม (indirect learning, informal education) เป็นการวิจัยการเรียนรู้ทางการเมืองรวม ๆ กัน หรือที่นักรัฐศาสตร์บางท่านเรียกว่า "สังคมประคิตทางการเมือง" (political socialization) และเพื่อให้การวิเคราะห์การเรียนรู้ทางการเมืองด้านความรู้ลัทธิประชาธิปไตยให้ละเอียดและลึกซึ้งลงไปอีก จึงขออภิปรายผลข้อสอบวัดความรู้ลัทธิประชาธิปไตยเป็นรายข้อดังนี้

๑. กลุ่มทดลองหลังสอนครบตามโครงการแล้ว นักเรียนในกลุ่มทดลองตอบคำถามใ้ถูกต้องมากขอขึ้น กว่ากลุ่มควบคุม
๒. ทั้งกลุ่มควบคุมและกลุ่มทดลองต่างก็ตอบถูกเหมือนกันหลังสอนครบตามโครงการแล้ว
๓. กลุ่มทดลองหลังสอนครบตามโครงการแล้ว ตอบคำถามบางข้อยังคงตอบผิดอยู่ แต่ตอบคำตอบผิดเปลี่ยนซึก กับ กลุ่มควบคุม
๔. กลุ่มทดลองหลังสอนครบตามโครงการแล้ว ตอบคำถามบางข้อ โดยเลือกคำตอบเดิมอยู่อีก ซึ่งตอบผิดเหมือนเดิม เดิมตอบอย่างไร หลังสอนแล้วก็ตอบอย่างนั้น

^๑ Hess and Torney, The Development of Political Attitudes in Children, p. 38.

๑. กลุ่มทดลองหลังสอนครบตามโครงการแล้ว นักเรียนในกลุ่มทดลองตอบคำถามใ้ถูกต้องมากกว่ากลุ่มควบคุม นั้นย่อมแสดงว่าในระยะเวลา ๑ เดือน เราสามารถปลูกฝังความรู้ที่ถูกต้องในลัทธิประชาธิปไตยได้ จะเห็นได้จากคำถามในข้อที่ ๑ ที่ถามว่า "ปัจจุบัน (๒๕๒๑) ประเทศไทยมีการปกครองระบอบ...." คำตอบที่ถูกต้องคือ "ข้อ ก ยังไม่ เป็นประชาธิปไตย" นักเรียนกลุ่มทดลองตอบใ้ถูกต้องมากขึ้น กล่าวคือ จำนวนนักเรียนตอบถูกทั้งหมด ๑๖ คน ส่วนกลุ่มควบคุมตอบถูกเพียง ๓ คน" ค่า $\chi^2 = 15.48$ หรือคำถามในข้อ ๕ ถามว่า "รูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตยมี ๖ รูปแบบ แต่ที่สำคัญมี ๓ รูปแบบ ในที่นี้คือ...." คำตอบคือ "ข้อ ก แบบประธานาธิบดี แบบกึ่งประธานาธิบดี และแบบรัฐสภา" ค่า $\chi^2 = 11.78$ ข้อที่ ๑๗ ที่ถามว่า "ในระบอบประชาธิปไตย การตัดสินใจทำอะไร อยู่ที่ ....." คำตอบที่ถูกต้องคือ "ข้อ ข เสียงข้างมากเป็นสำคัญ" นักเรียนกลุ่มทดลองตอบใ้ถูกต้องมากขึ้น กล่าวคือ จำนวนนักเรียนตอบถูกทั้งหมด ๑๕ คน ส่วนกลุ่มควบคุมตอบถูกเพียง ๕ คน" ค่า $\chi^2 = 10.28$ หรือคำถามในข้อที่ ๑๘ ที่ถามว่า "ที่ว่าทุกคนมีความเสมอภาคในทางการเมืองหมายถึง....." คำตอบที่ถูกต้องคือ "ข้อ ก. คนจนหรือคนรวยต่างก็มีคะแนนเสียง ๑ เสียงเท่ากัน" นักเรียนในกลุ่มทดลองตอบถูกทั้งหมด ๑๕ คน ส่วนกลุ่มควบคุมตอบถูก ๙ คน" ค่า $\chi^2 = 11.40$ หรือคำถามในข้อ ๒๕ ที่ถามว่า "กฎเกณฑ์ขบวนเพื่อเรียกร้องเงินช่วยค่าครองชีพ ๒๐๐ บาท รัฐบาลยอมเพราะ....." คำตอบที่ถูกต้องคือ "ข้อ ข. ครุมีเหตุผลดี" กลุ่มทดลองตอบถูกมากขึ้นเป็น ๑๘ คน กลุ่มควบคุมตอบถูก ๘ คน" ค่า $\chi^2 = 15.56$

จะเห็นว่า คำถามในข้อที่ ๑ ๑๗ ๑๘ และ ๒๕ แสดงให้เห็นว่าในขณะที่นักเรียนในกลุ่มควบคุม มีความรู้ แต่ใ้ถูกต้อง โดยเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับกลุ่มที่เราสอนลัทธิประชาธิปไตยโดยเตรียมบทเรียนที่ถูกต้องใ้ นักเรียนก็สามารถใ้ความรู้ถูกต้องขึ้นได้ กล่าวคือ นักเรียนเมื่อสอนแล้วมีความรู้ที่ถูกต้องมากขึ้น ดังตัวอย่างที่กล่าวแล้วในข้อที่ ๑ สภาพการปกครองในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้น ปกครองโดยรัฐบาลที่มีคณะปฏิรูปหนุ่หลังอยู่และรัฐบาลนั้นก็ใ้มาจากการเลือกตั้งจากประชาชน ซึ่งตาม

ทฤษฎีแล้วคงถือว่า เป็นรัฐบาลเผด็จการ และจากหนังสือเรียนของเด็กนักเรียน
ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ วิชาสังคมศึกษา ที่กล่าวว่า เมืองไทยปกครองโดยระบอบ
ประชาธิปไตย ซึ่งความรู้ในสภาพบ้านเมืองขณะนั้น และจากหนังสือเรียน ชัดกั
ในหนังสือบอกว่า เป็นประชาธิปไตย และครูก็สอนตามหนังสือว่าเป็นประชาธิปไตย
แต่สภาพบ้านเมืองตอนนั้นเป็นเผด็จการ ทำให้นักเรียนมีความรู้ไม่ถูกต้อง ต่อเมื่อ
ไ้กว้างหลักสอนโครงการสอนทดลองแล้ว จะเห็นว่าเราสามารถสอนความรู้ทาง
การเมืองที่ถูกต้องได้

๒. ทั้งกลุ่มควบคุมและกลุ่มทดลองข้างก็ตอบถูกเหมือนกัน หลังสอนครบตาม
โครงการแล้ว ใ้แกขอ ๒ ถามว่า "สมัยกรุงสุโขทัย พระมหากษัตริย์ทรงปกครอง
ประเทศแบบ...." คำตอบคือ "ขอ ค พอปกครองลูก" ค่า $\chi^2 = 2.08$ ขอ ๔
ถามว่า "ระบอบการปกครองแบบเผด็จการตรงข้ามกับระบอบ...." คำตอบคือ
"ขอ ข ประชาธิปไตย" ค่า $\chi^2 = 0.36$ ขอ ๕ ถามว่า "รัฐบาลที่ดีคือรัฐบาล
ที่มาจาก...." คำตอบคือ "ขอ ค การเลือกตั้ง" ค่า $\chi^2 = 1.01$ ขอ ๘ ถามว่า
"เสรีภาพของประชาชนมีมากที่สุดในการปกครองระบอบ...." คำตอบคือ "ขอ ค
ประชาธิปไตย" ค่า $\chi^2 = 1.01$ ขอ ๑๐ ถามว่า "ในระบอบประชาธิปไตยทุกคน
เท่าเทียมกัน...." คำตอบคือ "ขอ ข ตามกฎหมาย" ค่า $\chi^2 = 5.54$ ขอ ๑๕
ถามว่า "ผู้นำที่ดีควร....." คำตอบ "ขอ ก เปิดโอกาสให้คนอื่นได้แสดงความรู้
สามารถบ้าง" ค่า $\chi^2 = 1.50$ ขอ ๑๖ ถามว่า "กฎหมายที่ดี คือ ...." คำตอบคือ
"ขอ ค ทั้งคนจนคนรวยทำความผิดต้องติดคุกทั้งนั้น" ค่า $\chi^2 = 2.08$ ขอ ๒๐ ถามว่า
"อนาจสูงสุดคืออำนาจ...." คำตอบ "ขอ ก อธิปไตย" ค่า $\chi^2 = 4.88$ ขอ ๒๒
ถามว่า "กฎหมายสูงสุดคือ ...." คำตอบ "ขอ ค กฎหมายรัฐธรรมนูญ" ค่า $\chi^2 = 1.54$
ขอ ๒๔ ถามว่า "ประเทศที่มีพระมหากษัตริย์ และมีการปกครองด้วยระบอบประชาธิปไตย
แบบรัฐสภา พระมหากษัตริย์จะทรงทำหน้าที่...." คำตอบคือ "ขอ ค ทางพิธีการหรือ
งานพิธีต่าง ๆ" ค่า $\chi^2 = 1.34$ ขอ ๒๗ ถามว่า "คนฆ่ากันตายในประเทศไทย ใคร เป็น
ผู้ตัดสินคดี...." คำตอบคือ "ขอ ค ผู้พิพากษาหรือศาล" ค่า $\chi^2 = 3.02$ ขอ ๒๘

ถามว่า "บุคคลใดต่อไปนี้ใคร เป็นตัวแทนของประชาชน...." คำตอบ "ข้อ ข
 เป็นคนที่ประชาชนส่วนใหญ่เห็นว่าดี แม่จะมีอายุน้อยก็ใช้ได้" ค่า $\chi^2 = 0.90$
 ข้อ ๓๐ ถามว่า "ผู้นำที่ใครควรคัดเลือกในเรื่องต่าง ๆ ทั่ววิถี....." คำตอบ
 คือ "ข้อ ก ประนีประนอม อุดมอะลวย" ค่า $\chi^2 = 1.90$

จะเห็นว่าทั้งนักเรียนในกลุ่มควบคุมและกลุ่มทดลอง หลังสอนตามโครงการ
 แล้ว ตอบถูกเหมือนกัน ระยะเวลาการสอนไม่มีผลหรืออิทธิพลต่อการ เรียนรู้ กล่าวคือ
 ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงความรู้ได้ เพราะนักเรียนทั้ง ๒ กลุ่มส่วนใหญ่รู้อยู่แล้ว
 กล่าวคือ ตามหลักสูตร ประถมศึกษาตอนต้นได้มีการ เรียนการสอน และครูก็ได้เน้น
 สิ่งเหล่านี้อยู่แล้ว ซึ่งเป็นการถามในสิ่งที่นักเรียนทั้ง ๒ กลุ่มต่างรู้อยู่แล้ว ซึ่งก็
 ถือได้ว่าข้อคำถามและคำตอบที่นักเรียนตอบได้ในข้อเหล่านี้ เป็นพื้นฐานความรู้เดิมที่
 นักเรียนส่วนใหญ่มีความรู้ เกี่ยวกับลัทธิ ประชาธิปไตย และถ้าหากจะถามคำถามทำนอง
 นี้ต่อไปอีกเท่ากับเป็นการถามซ้ำ ซึ่งจะไม่มีผลที่จะนำไปหาความแตกต่างใด จะนำ
 ไปเปรียบเทียบอะไรไม่ได้ จะโคตรถามเพียงว่า นักเรียนทั่วไปมีความรู้และตอบถูก
 เหมือนกันเป็นส่วนใหญ่ เพราะนักเรียนมีความรู้ในสิ่งเหล่านี้อยู่แล้ว ต่อไปไม่ควร
 ถามทำนองนี้อีก

๓. กลุ่มทดลองหลังสอนครบตามโครงการแล้ว ตอบคำถามบางข้อยังคงตอบ
 ผิดอยู่ แต่ตอบคำตอบผิด เปลี่ยนข้อ กับกลุ่มควบคุมหลังสอนครบตามโครงการแล้ว ได้แก่
 ข้อ ๘ ถามว่า "ผู้แทนราษฎรมีหน้าที่...." คำตอบคือ "ข้อ ก คอยควบคุมรัฐบาล"
 ค่า $\chi^2 = 5.6$ ข้อ ๑๑ ถามว่า "หน้าที่ของประชาชนในระบอบประชาธิปไตยที่สำคัญ
 คือ ....." คำตอบคือ "ข้อ ค ไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง" ค่า $\chi^2 = 6.02$ ข้อ ๑๘
 ถามว่า "ถนอวยเท่านั้น ควรผูกขาดทางด้านการค้า ถูกหรือผิด...." คำตอบคือ "ข้อ ข
 ผิด เพราะเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวมากเกินไป" ค่า $\chi^2 = 7.30$ ข้อ ๒๑ ถามว่า
 "อำนาจอธิปไตยมาจาก...." คำตอบคือ "ข้อ ก ปวงชนส่วนใหญ่" ค่า $\chi^2 = 4.48$
 ข้อ ๒๕ ถามว่า "ใคร เป็นผู้ออกกฎหมายในประเทศที่มีการปกครองแบบประชาธิปไตย..."
 คำตอบคือ "ข้อ ค รัฐสภา" ค่า $\chi^2 = 6.84$ ข้อ ๒๖ ถามว่า "ประเทศไทยใน
 ปัจจุบันนี้ใครทำหน้าที่บริหารประเทศ..." คำตอบคือ "ข้อ ข นายกรัฐมนตรี" ค่า $\chi^2 = 4.10$

จะเห็นว่านักเรียนในกลุ่มทดลอง หลังสอนตามโครงการนี้แล้วยังคงตอบผิดเช่นเดิม แต่ตอบคำตอบผิด เปลี่ยนข้อไปจากคำตอบเดิม แสดงให้เห็นว่าระยะเวลาที่สอนทดลองนี้ ทำให้เด็กนักเรียนไม่มีความรู้เพิ่มขึ้น กล่าวคือ เดิมนักเรียนมีความรู้ไม่ถูกต้อง แต่หลังสอนแล้วก็มีความรู้ไม่ถูกต้องอยู่ดี แสดงให้เห็นถึงความสับสนของนักเรียนในการตอบแบบทดสอบ ซึ่งอาจเป็นผลมาจาก ครูผู้สอนอธิบายคำสอนหรือวิธีการถ่ายทอดความรู้ อาจจะยังไม่ดีพอ คำสอนอาจไม่แจ่มแจ้งพอที่จะให้นักเรียนเข้าใจได้ จนกระทั่งสามารถแยกแยะคำตอบที่ถูกต้องได้ ฉะนั้นในหัวข้อนี้ เห็นว่าต้องปรับปรุงวิธีการสอนของครู ปรับปรุงเนื้อหาของบริษัทเรียนเพื่อให้นักเรียนแยกความแตกต่างให้ได้

๔. กลุ่มทดลองหลังสอนครบตามโครงการแล้ว ตอบคำถามข้างข้อ โดยเลือกคำตอบข้อเดิมอยู่ดี ซึ่งตอบผิดเหมือนเดิม เดิมตอบอย่างไร หลังสอนแล้วก็ตอบอย่างนั้น โดยเปรียบเทียบกับกลุ่มควบคุม จะเห็นได้จากข้อ ๓ ถามว่า "หนังสือพิมพ์ทั้งสี่และไม่มี..." คำตอบคือ "ข้อ ข ที่ว่าคือ เพราะ เป็นหูเป็นตาแทนประชาชน" ค่า $\chi^2 = 5.40$ คำถามข้อ ๑๒ ถามว่า "การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ที่ว่าคือนั้นคือเพราะ....." คำตอบคือ "ข้อ ข ให้เสรีภาพแก่ประชาชนมากกว่าการปกครองระบอบอื่น ๆ" ค่า $\chi^2 = 2.98$ ข้อ ๑๓ ถามว่า "การเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ที่ว่าคือนั้นคือเพราะ..." คำตอบคือ "ข้อ ข เราสามารถเอารัฐบาลเข้าหรือออกได้ เพราะ เป็นวิถีทางการเมือง" ค่า $\chi^2 = 3.26$ ข้อ ๑๔ ถามว่า "การเดินขบวนประท้วงรัฐบาลเป็นการ..." คำตอบคือ "ข้อ ก ไร้สิทธิและเป็นการแสดงออกที่เป็นปกติวิสัยในประเทศประชาธิปไตย" ค่า $\chi^2 = 1.60$ ข้อ ๒๓ ถามว่า "กฎหมายรัฐธรรมนูญมีประโยชน์ คือ..." คำตอบคือ "ข้อ ก เป็นหลักประกันในเรื่องสิทธิ เสรีภาพของประชาชน" ค่า $\chi^2 = 3.74$

จากคำถามและคำตอบทั้ง ๕ ข้อ คือ ข้อ ๓ ๑๒ ๑๓ ๑๔ และ ๒๓ นักเรียนกลุ่มควบคุมและกลุ่มทดลองต่างตอบผิดเหมือนกัน นั่นคือระยะเวลาตามโครงการไม่สามารถ

จะเปลี่ยนความรู้ให้นักเรียนได้จริงขึ้น จะเห็นว่า นักเรียนรู้จักหนังสือพิมพ์ และรู้ว่า มีประโยชน์อย่างไร แต่ก็ยังมีนักเรียนบางคนที่ยังตอบไม่ถูก แม้ว่าจะได้สอนแล้ว ก็ยังไม่รู้ขึ้น อาจเป็นเพราะ บทบาทของหนังสือพิมพ์ในขณะที่ยังดำรงฐานะสถาบันพระกษัตริย์เอกราช ปกครองประเทศนั้นถูกจำกัดหน้าที่ลงไปมาก ซึ่งเห็นว่า เด็กบางคน อาจได้รับอิทธิพลมาจากสื่อมวลชนภายนอกจนอิทธิพลในชั้นเรียนไม่อาจแก้ไขได้ หรือ ถามว่า การปกครองด้วยระบอบประชาธิปไตยคืออะไร นักเรียนตอบว่า ก็เพราะทุกคนเสมอภาคกัน แทนที่จะตอบว่าเป็นการปกครองที่ให้เสรีภาพมากกว่า การปกครองในระบอบอื่น แสดงว่านักเรียนยังไม่เข้าใจ ระหว่างคำว่า "เสมอภาค" กับคำว่า "เสรีภาพ" จะเห็นว่านักเรียนส่วนใหญ่ในระดับประถมศึกษา มักท่องอย่างขึ้นใจว่า ประชาธิปไตยคือความเสมอภาคกัน โดยไม่รู้ว่ามันจะเสมอภาคกันได้อย่างไร ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว ปรัชญาของการเกิดลัทธิประชาธิปไตย ก็เพราะว่ามนุษย์ได้รับจากความไม่มีเสรีภาพไปสู่ความมีเสรีภาพมากขึ้น จากคำถามข้อนี้จะเห็นได้ว่านักเรียน ยังเข้าใจลัทธิประชาธิปไตยผิดอยู่ อาจเป็นเด็กถูกปลูกฝังความรู้ที่ผิดมานาน และครูผู้สอนยังไม่เข้าใจในลัทธิประชาธิปไตยก็ใช่ จากการสอนจึงทำให้นักเรียนไม่รู้จริง เพื่อขึ้นใจไม่ได้ หรือถามว่า การเลือกตั้งมีประโยชน์อย่างไร นักเรียนยังเข้าใจบทบาทของผู้แทนราษฎรผิดอยู่เช่นเดิม โดยคิดว่าผู้แทนราษฎรมีหน้าที่สร้างถนนหนทาง หรือ แจกเงินแจกปลาตุ๋น เป็นต้น ทั้ง ๆ ที่โครงการนี้ได้อธิบายในสิ่งที่ถูกต้องให้ นักเรียนก็ไม่รับ แสดงว่า ความรู้เดิมในอดีตก่อนการปฏิรูปเมื่อ ๒ ตุลาคม ๒๕๒๐ นั้น บทบาทของผู้แทนราษฎรในรัฐสภาขณะนั้นวุ่นวายมาก มีกรทำหน้าที่ที่ผิดเสมอมา เมื่อรัฐบาลทหารยึดอำนาจได้ก็ได้ออกประกาศถึงการปฏิวัติว่าจำเป็นต้องปฏิวัติ เพราะการมีผู้แทนมีแต่ความวุ่นวาย ซึ่งนักเรียนถูกปลูกฝังโดยสื่อมวลชนของขงขงราชการซึ่งส่วนใหญ่ทหารควบคุมอยู่ (ได้แก่สถานีวิทยุและโทรทัศน์) ครั้นเมื่อนำมาตั้งเป็นคำถามในขณะที่ตอนนักเรียนทำแบบทดสอบก็ยังไม่มีการเลือกตั้ง ภาพพจน์ที่ผิดก็ยังคงมีอยู่ ซึ่งแม้จะสอนสิ่งที่ถูกต้องให้ นักเรียนก็ไม่ซาบซึ้ง เพราะไม่เห็นคุณค่าและไม่รู้อาณาเขตที่แท้จริงของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร นั้นทำหน้าที่อะไร กันแน่ ขอบเขตของสมาชิก

สภาผู้แทนราษฎรมีแค่ไหน? หรือถามว่า การเดินขบวนประท้วงเป็นการทำเพื่ออะไร นักเรียนส่วนใหญ่เห็นว่าก่อให้เกิดความวุ่นวาย ทั้งที่ข้อเสนอสิ่งที่ถูกกองให้แล้ว แสดงว่า สภาพทางการเมืองหลังวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นต้นมานั้น นักเรียน นิสิต นักศึกษา ได้เดินขบวนประท้วงรัฐบาลนับเป็นร้อย ๆ ครั้ง จนเป็นเหตุให้ประชาชน เอื้อมระอา จนในที่สุดก็ถูกปราบปรามโดยรัฐบาลทหาร ซึ่งการทำลายการใช้สิทธิ ในการวิพากษ์วิจารณ์ และการประท้วงโดยสงบและปราศจากอาวุธ คณะปฏิวัติใช้ เป็นข้ออ้างว่า การปล่อยให้มีการประท้วงบ่อย ๆ แสดงว่าสังคมวุ่นวาย เป็นความ เสื่อมโทรมทางสังคมและการเมือง ซึ่งแท้ที่จริงแล้วไม่ใช่ เพราะในระบบประชาธิปไตย การโต้แย้งความคิดเห็น เพื่อหาข้อยุติที่ดีที่สุดนั้น เป็นสิ่งที่ควรกระทำ ไม่ใช่ ควรกระทำ เพราะเป็นการปกครองด้วยเหตุผล จริงอยู่แม้ว่าเราจะให้ความรู้ที่ ถูกต้องไป แต่อิทธิพลภายนอกประกอบกับสภาพบ้านเมืองในขณะนั้นประชาชนกำลัง เบื่อหน่ายกับบทบาทของนิสิตนักศึกษาและกรรมการกลุ่มต่าง ๆ ที่ใช้สิทธิกันมากมาย น้อยบ้าง จนเกินพอดี แม้ว่าจะเราจะไต่สวนให้ชัดซึ่งอย่างไร นักเรียนก็ยังคงตอบว่า เป็นความวุ่นวายอยู่นั่นเอง ฉะนั้นในข้อนี้เราต้องแสดงให้เห็นและชัดซึ่งให้ได้ว่า ถ้าจะปกครองด้วยระบอบประชาธิปไตย การโต้แย้งโดยสงบเปิดเผยด้วยการชุมนุมกัน ประท้วงนั้นทำได้เสมอ หรือถามว่า กฎหมายรัฐธรรมนูญมีประโยชน์อย่างไร นักเรียน ส่วนใหญ่ ตอบว่า เป็นแนวทางในการปฏิบัติงานของรัฐบาล บางคนตอบว่า เป็นการ สร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ปกครอง แม้ว่าจะสอนไปแล้วว่าเป็นหลักประกันสิทธิ เสรีภาพของประชาชน จากคำถามข้อนี้ ทำให้เราเห็นว่า นักเรียนยังไม่ชัดซึ่งถึงสิทธิและหน้าที่ของตนเอง การที่ถูกรัฐบาลเผด็จการ รุกรานสิทธิและเสรีภาพด้วยการยกเลิกรัฐธรรมนูญมาเป็นจำนวนนับ ๑๐ ฉบับแล้วนั้น เขารู้สึกว่าเขาไม่ได้สูญเสีย อะไรเลยในเรื่องเสรีภาพ เพราะสังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม ไทยอยู่โดยควาย ตัวเอง ไม่เหมือนสังคมอุตสาหกรรม ต้องพึ่งพาอาศัยกันทางสังคมมาก ฉะนั้นการ ปกป้องรักษาผลประโยชน์ของเขาจึงต้องมีพิเศษ ฉะนั้นการรักษาสิทธิและเสรีภาพ ทางการเมือง เขาต้องต่อสู้เอาไว้ ทำให้การมองภาพของกฎหมายสูงสุดของประเทศ

เป็นเพียงเครื่องป้อนที่ใช้ปกครองของชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้น นักเรียนไม่ไ้ทราบซึ่งถึงที่มาของรัฐธรรมนูญเลยว่ามีันเกิดมาจากการต้องการรักษาสีทธิเสรีภาพของตนเอาไว้ไม่ให้ผู้ปกครองใช้อำนาจโดยอำเภอใจโดยไม่มีเหตุผล ในข้อนี้แม้ว่าจะสอนสิ่งที่ถูกต้องให้ไปแล้วนักเรียนก็ยังไม่เห็นคุณค่า ประกอบกับประเทศเราทำการปฏิวัติรัฐประหารยกเลิกการใช้กฎหมายรัฐธรรมนูญกันเนือง ๆ ทำให้ความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายรัฐธรรมนูญไม่มี จนกระทั่งคนไม่เห็นคุณค่า ถ้ากฎหมายรัฐธรรมนูญของไทยเรา ใ้มีการพิสูจน์ให้เห็นว่า รัฐธรรมนูญไทยปกป้องคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนให้คนเห็นได้ คนก็อาจจะเห็นคุณค่ากว่านี้ ฉะนั้นการสอนสิ่งที่ถูกต้องให้ แต่สภาพความเป็นจริงในทางเศรษฐกิจการเมืองไม่สอดคล้องเอื้ออำนวย การจะเปลี่ยนความรู้เดิมที่ผิดให้ถูกนั้นทำได้ยาก การสอนและการเรียนรู้โดยตรง ระยะเวลาสั้น แต่ระยะเวลาที่ยาวกว่านั้น สอนแค่ในสิ่งที่ผิดให้เป็นส่วนมาก การเรียนรู้ในระบบจึงหวังผลได้ยาก ถ้าการศึกษาในระบบไม่เอื้ออำนวย เช่นนี้

(๒) กลุ่มทดลองมีผลการเรียนรู้ทัศนคติทางการเมืองแบบประชาธิปไตยไม่แตกต่าง อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ ไม่เป็นไปตามสมมุติฐานที่ตั้งไว้ กล่าวคือ ผู้วิจัยตั้งสมมุติฐานว่า "ผลการเรียนรู้ ทัศนคติทางการเมืองของนักเรียนกลุ่มที่เรียนควยบทเรียนลัทธิประชาธิปไตย เปลี่ยนแปลงไปในทางประชาธิปไตยที่สูงกว่ากลุ่มที่เรียนจากการสอนตามปกติ"

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ซึ่งผลจากการวิจัยทั้งต่างประเทศและในประเทศ เช่นงานศึกษาวิจัยของ กรีนเบอร์ก^๑ คอว์สัน และ ทรีวิทท์^๒ พาย^๓ เอปเตอร์^๔ กูธีย์ วัตรานนท์^๕ ทินตัน นาคะตะ^๖ และ สุจิต บุษุงการ^๗ เป็นต้น ต่างก็ยืนยันว่าสถาบันการศึกษาหรือ โรงเรียนเป็นสถาบันหนึ่งที่สามารถถ่ายทอดทัศนคติทางการเมือง เพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติทางการเมืองของเด็กให้เป็นทัศนคติทางการเมืองแบบประชาธิปไตยได้ แต่ผลจากการวิจัยนี้ ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงทัศนคติแบบประชาธิปไตยของเด็กนักเรียนในกลุ่มทดลองให้เป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้นใด กล่าวคือ เด็กนักเรียนในกลุ่มที่สอนทดลองควบบทเรียนลัทธิประชาธิปไตย กับเด็กนักเรียนในกลุ่มที่เรียนจากการสอนตามปกติ มีทัศนคติแบบประชาธิปไตยคงเดิม ซึ่งมีค่าค่อนข้างต่ำมาก

^๑ Greenberg, Political Socialization, in Joan Lanrence "White Socialization, Psychiatry, pp. 174 - 194.

^๒ Dawson and Prewitt, Political Socialization pp. 99-100.

^๓ Pyc, Politics, Personality and Nation Building: Burma's search for Identity, pp. 43 - 46.

^๔ Apter, The Politics of Modernization, p. 145.

^๕ กูธีย์ วัตรานนท์, "แนวทางการศึกษาและวิเคราะห์กระบวนการ Political Socialization," หน้า ๘.

^๖ Nakata, The problems of Democracy in Thailand : A Study of Political Culture and Socialization of Colledge Students, p.88.

^๗ สุจิต บุษุงการ, "นิสิตนักศึกษากับการพัฒนาการเมืองไทย," วรรณไวทยากร, หน้า ๑ - ๓๑.

สิ่งทีน่าจะมือิทธิพลต่อการไม่สามารถเปลี่ยนแปลงการ เรียนรู้ทัศนคติทาง การ เมืองให้เป็นประชาธิปไตยเพิ่มขึ้น ในกลุ่มที่เรียนจากการสอนด้วยบทเรียนลัทธิ ประชาธิปไตย อาจเป็นเพราะว่าสิ่งแวดลอมไม่เอื้ออำนวยต่อการเปลี่ยนแปลง ทัศนคติทางการ เมืองให้เป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น เช่น การปกครองในโรงเรียน ผู้บริหาร และครูยังใช้วิธีการสั่งใ้ให้นักเรียนทำกิจกรรมต่าง ๆ มากกว่จะฟังความ คิดเห็นของนักเรียน เหตุการณ์ทางการเมืองภายในประเทศขณะนั้น (๒๕๓๑) ปกครองด้วยคณะรัฐบาลของคณะปฏิรูปการปกครองแ่แผ่นดิน สื่อมวลชนต่าง ๆ ถูกควบคุมโดยคำสั่งคณะปฏิรูปการปกครองแ่แผ่นดิน การแสดงความคิดเห็นต่าง ๆ ถูกจำกัด วิธีทางของลัทธิประชาธิปไตยขณะนั้นถูกควบคุมโดยสิ้นเชิง และอีก ประการหนึ่ง มีเอกสาร การวิจัยยืนยันว่าการ เปลี่ยนแปลงทัศนคติของบุคคลใ้จะ ต้องใช้ระยะเวลาและกระบวนการทางการศึกษา ๑ ตลอดจนสิ่งแวดลอมทาง การ เมือง เศรษฐกิจ และสังคม ต้องเอื้ออำนวยด้วย

ผู้วิจัยเห็นว่าถ้าจะเปลี่ยนแปลงทัศนคติทางการ เมืองแบบประชาธิปไตย ของเด็กนักเรียนใ้ได้ผล โรงเรียนจะต้องปรับปรุงกิจกรรมและกิจกรรมนอก หลักสูตรต่าง ๆ ในโรงเรียน เช่น มีสถานักเรียน ฟังความคิดเห็นของนักเรียน เปิดโอกาสใ้เด็กมีส่วนร่วมในการบริหารของโรงเรียน นอกจากนั้นรัฐบาลจะ ต้องเปิดโอกาสใ้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองตนเอง นับตั้งแต่วระดับท้องถิ่น ไปจนถึงระดับประเทศ สื่อมวลชนทั้งภาคเอกชนและรัฐบาล ต้องใ้การศึกษา ลัทธิประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น รัฐบาลต้องไม่ใ้สื่อมวลชนไปในทางสร้างฐานอำนาจ ใ้ตนเอง ด้วยวิธีการสนับสนุนว่ปกครองด้วยระบอบเผด็จการ นั้นขอบรมแล้ว หลักสูตรในวิชาหน้าที่ศีลธรรมระดับประถมศึกษาต้องแก้ไข ด้วยการเพิ่มชั่วโมงสอน ลัทธิประชาธิปไตยลงในหลักสูตรระดับประณีใหม่มากกว่าเดิม หลักสูตร การฝึกหัดครู

ต้องมีวิชาการ เมืองการปกครองของไทยและลัทธิประชาธิปไตย เป็นวิชาบังคับให้นักเรียน
ฝึกหัดครูได้เรียน เพื่อจะได้มีความรู้ความเข้าใจ เพื่อนำมาสอนและครูต้องใช้วิธีสอนที่
เป็นประชาธิปไตยด้วย

ฉะนั้นการ เรียนรู้ทัศนคติแบบประชาธิปไตยจากการสอนโดยตรงโดยจะต้อง
หวังให้มีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นประชาธิปไตยมากขึ้นนั้น รัฐจะต้องจัดสิ่งแวดล้อม
ต่าง ๆ ในสังคมให้สอดคล้องกับการ เรียนรู้ทัศนคติแบบประชาธิปไตยโดยตรง เพื่อ
นำเอาการเรียนรู้นอกระบบโรงเรียนมาเสริมการเรียนรู้นอกระบบโรงเรียน ซึ่ง
ผู้วิจัยเห็นว่า การ เรียนรู้จากระบบโรงเรียนนั้น มีอิทธิพลต่อการ เรียนรู้ในระบบ
โรงเรียนอย่างยิ่ง ฉะนั้นเราจะหวังผลการ เรียนรู้โดยตรงจากระบบโรงเรียน
เพื่อเปลี่ยนแปลงทัศนคติให้เป็นแบบประชาธิปไตยโดยเพิ่มขึ้นแต่เพียงอย่างเดียวไม่
เป็นการเพียงพอ แต่จากสภาพปัจจุบันรัฐไม่ส่งเสริมการเรียนรู้อื่นแบบประชาธิปไตย
นอกระบบโรงเรียนอย่างจริงจัง ส่วนมวลชนต่าง ๆ ถูกนำไปใช้เพื่อการอื่น
มากกว่า พฤติกรรมทางการเมืองของผู้ปกครองประเทศก็ส่งไปในทางเผด็จการ
มากกว่า จะทำเป็นตัวอย่างแบบประชาธิปไตย ภายใต้นี้การ สอนทัศนคติแบบประชาธิปไตย
จากการสอนโดยตรง จึงเปลี่ยนแปลงได้ค่อนข้างยาก

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป

เนื่องจากการวิจัยนี้เป็นเพียงการวิจัยเริ่มต้น ปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ
มีมาก ทำให้ผู้วิจัยศึกษาการเรียนรู้นอกระบบโรงเรียนได้เพียง ๒ กำน กือ กำนการ
เรียนรู ความรู้ทางการเมือง (cognitive orientation) และกำนการ เรียนรู
ทัศนคติแบบประชาธิปไตย ส่วนการ เรียนรูเชิงปฏิบัติ (evaluative orientation)
ไม่ได้ทำการศึกษา ฉะนั้นถ้าจะมีการศึกษาวิจัยต่อไป ควรศึกษาให้ครบทุกด้าน และ
ผู้วิจัยขอเสนอแนะดังนี้

๑. งานการวิจัย

(ก) การวิจัยเรื่องนี้ว่าดี เพื่อความมั่นใจในผลการวิจัย และควรปรับปรุงแบบทดสอบและแบบสอบถามให้ดียิ่งขึ้น

(ข) การวิจัยในระดัต้นควย เพื่อจะได้เปรียบเทียบการ เรียนรู้ ในด้านความรู้ ด้พิ ประชาธิปไตย กับ การ เรียนรู้ ทักนคติแบบ ประชาธิปไตยของนักเรียน ที่มีระดับการศึกษาต่างกัน

(ค) การวิจัยโดยใช้ตัวแปรอื่น ๆ เช่น ฐานะทาง เศรษฐกิจ สถานที่อยู่ (เนนใน เรื่อง สิ่งแวดล้อม) และอาชีพของบิดามารดา

๒. ผู้ที่เกี่ยวข้องกับนักเรียน

(ก) ครูฝ่ายแนะแนวควรจะได้ นำผลวิจัยนี้ไปพิจารณา เพื่อหาทาง ส่งเสริมเด็กให้เป็นประชาธิปไตยในทางที่ศิขึ้น

(ข) ผู้บริหาร โรงเรียน ควร ส่งเสริมกิจกรรม เสริมหลักสูตร ที่เป็น ประชาธิปไตยและ เป็นการฝึก ประชาธิปไตยในทางปฏิบัติ ให้แก่นักเรียนอีกทางหนึ่งด้วย

(ค) รัฐบาลต้องจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียนโดยหน่วยต่าง ๆ โดยเฉพาะสื่อมวลชนต้องให้การศึกษาลัทธิประชาธิปไตยให้มากขึ้น

(ง) ผู้ปกครองนักเรียน ต้องปกครองด้วยวิธีทางประชาธิปไตย ระบบครอบครัวต้องเอื้อต่อประชาธิปไตยให้มากขึ้น

๓. งานเครื่องมือต่าง ๆ ที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูล

(ก) ไม่ควรใช้ทดสอบและแบบสอบถามที่มีจำนวนข้อมากเกินไป จะทำให้นักเรียนเบื่อหน่ายในการตอบ และไม่ยอมทำแบบทดสอบให้ครบทุกข้อ จะทำให้ข้อมูลเสียไปได้ ฉะนั้นควรอย่าให้ข้อสอบมีจำนวนข้อมากเกินไป

(ข) ควรปรับปรุง แบบทดสอบ แบบสอบถาม บทเรียนลัทธิประชาธิปไตย ให้มีประสิทธิภาพมากที่สุด เพื่อการวัดจะได้มีผลน่าเชื่อถือที่ค่อนข้างสูง.

ข้อจำกัดในการวิจัยครั้งนี้

- (๑) เกี่ยวกับตัวครูผู้ทำการสอนทดลอง
- (๒) เกี่ยวกับตัวแปรอื่น ๆ ที่ควบคุมไม่ได้
- (๓) เกี่ยวกับแบบทดสอบและแบบสอบถามทัศนคติทางการเมือง (validity)

(๑) เกี่ยวกับตัวครูผู้ทำการสอนทดลอง เนื่องจากผู้วิจัยมีใ้ทำการสอนทดลองด้วยตนเอง เพราะอาจทำให้เ้แก่เรียนรูตัว อันจะมีผลต่อการคลาดเคลื่อนในการเรียนรู้ ผู้วิจัยให้ครูประจำชั้นเป็นผู้สอน ซึ่งผลการเรียนรู้ก็อาจคลาดเคลื่อนได้เช่นกัน แต่ก็ยังคิดว่าผู้วิจัยสอนเอง ผลการเรียนรู้ซึ่งอาจเกิดจากครูผู้สอน อาจยังไม่เข้าใจบทเรียนลัทธิประชาธิปไตยอย่างแจ่มชัดก็ได้ เพราะครูผู้สอนมีใ้จบการศึกษาและเชี่ยวชาญทางด้านรัฐศาสตร์มากนัก ทั้ง ๆ ที่ผู้วิจัยได้เตรียมการแก้ไขข้อบกพร่องเหล่านี้แล้วก็ตาม

(๒) เกี่ยวกับตัวแปรอื่น ๆ ที่ควบคุมไม่ได้ ใ้แก่ อิทธิพลจากการเรียนรู้นอกกระบวนโรงเรียน เช่น การอบรมสั่งสอนของพ่อแม่ผู้ปกครอง สื่อมวลชน และกลุ่มอิทธิพลอื่น ๆ ซึ่งนักเรียนผู้ถูกทดลองอาจไปเรียนรูมาเองทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ เพราะการวิจัยนี้ไม่สามารถควบคุมนักเรียนผู้ถูกทดลองให้แยกจากสถาบันอื่น ๆ ทางสังคมได้เพราะปัญหาในแง่ศีลธรรม และการจำกัดเสรีภาพ ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจมีผลต่อผลการวิจัย ทำให้การวิจัยคลาดเคลื่อนได้

(๓) เกี่ยวกับแบบทดสอบและแบบสอบถามทัศนคติทางการเมือง ซึ่งผู้วิจัยสร้างขึ้นเอง ยังมีค่าความแม่นยำ (validity) ต่ำ อาจทำให้ค่าความน่าเชื่อถือลดลงไปบ้าง ซึ่งหากจะมีการวิจัยคราวต่อไป ควรปรับปรุงค่าความแม่นยำ (validity) ให้สูง ถ้าความน่าเชื่อถือก็จะมีมากขึ้น ผลที่ได้ก็จะน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น.